

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія
• **Політичний менеджмент** •

№ 4 (7)
2004

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, декан факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородін, кандидат історичних наук, начальник управління освіти і науки Дніпропетровської обласної державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідуючий кафедрою гуманітарних дисциплін Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, завідуючий кафедрою політології Національного університету „Киево-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної академії наук України, народний депутат України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Makeєв, доктор соціологічних наук, завідуючий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полторак, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідуючий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, кандидат філософських наук, Міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS – Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Киево-Могилянська академія”

„Американський поворот“ політики Канади у міжвоєнний період

Олександр Єремєєв,
магістр політології

Нині, в умовах домінування США у міжнародних відносинах, актуалізується проблема висвітлення асиметричних стосунків між цією супердержавою та іншими країнами. Зокрема в період зародження американського панування (1920-і – 1940-і роки). Особливий інтерес становлять тогочасні відносини США і Канади – однієї з найбільш соціально розвинених країн світу, яка водночас виявилась однією з найбільш економічно та політично залежних від США. Ці стосунки повчальні ще й тому, що вплинули не лише на подальший економічний і політичний розвиток самої Канади, а й мали відчутні наслідки на світовій політичній арені.

Історію Канади та політику її уряду у період між двома світовими війнами досліджували такі радянські вчені, як Л. Зимуліна, А. Мілейковський, Б. Мартиненко, О. Сороко-Цюпа. Особливу увагу вони звертали на економічний аспект американо- та британо-канадських відносин.

Серед використаних автором цієї статті англійських джерел необхідно відзначити такі документи, як „Доповідь Бальфура” та Вестмінстерський статут: саме вони закріпили суверенітет Канади у зовнішньополітичній діяльності, що спростило американо-канадську міжурядову співпрацю.

На відміну від Великої Британії, що закінчила Першу світову війну боржником, а внаслідок численних повстань у колоніях втрачала свій світовий вплив, США, за рахунок виробництва і продажу зброї країнам-учасникам війни, стали однією з найвпливовіших держав на світовій арені. Позиції Лондона послаблювалися й через зростання економічної ролі британських домініонів.

Перші ознаки серйозної кризи у відносинах метрополії з північноамериканським домініоном виявилися ще в часи Першої світової війни. Канада тоді була змушена взяти участь у бойових діях на боці Лондона, здійснюючи конскрипцію – відправку своїх військових частин до Європи. Така політика викликала особливе невдоволення

франкоканадців (33 % усього населення країни). І вони гостро реагували на ігнорування своєї позиції. Внаслідок цього відбувся розкол Ліберальної партії на англо- та франкоканадську фракції. А саме ця партія раніше стримувала сепаратистські прагнення населення Квебеку.

На той час суттєвою противагою британському впливу і водночас вигідним ринком збуту канадських товарів були США. Південний сусід був зацікавлений у зближенні з Канадою, бо співпраця з нею давала можливість поставляти велику кількість американських товарів на британські ринки завдяки внутрішньоімперським преференціям. Тісні стосунки сприяли й освоєнню американськими фермерами малонаселених південноканадських прерій. Крім того, США одержували можливість прокладати канадською територією сухопутні шляхи сполучення до Аляски. Канада ж через малочисельність власного війська була слабкою ланкою оборони Північноамериканського континенту, і тому була зацікавлена в присутності збройних сил США у її територіальних водах та на узбережжі.

Необхідно зазначити, що канадське промислове виробництво значно залежало від американських поставок. Якщо основою експорту Канади до США були метал, сировина, папір, продукція сільського господарства, то США забезпечували Канаду технічним обладнанням, вугіллям, напівфабрикатами, товарами широкого вжитку. Зокрема, 1928 року США забезпечували канадську промисловість необхідним обладнанням на 80 – 100 % [1, с. 114].

У 1920-х роках на канадській політичній арені домінувала Ліберальна партія. Її лідер М. Кінг двічі очолював федеральний уряд: у 1921 – 1926 та у 1926 – 1930 роках. Його уряди проводили політику, спрямовану на здобуття Канадою суверенітету як у внутрішній, так і у зовнішній сфері. 1922 року, під час англо-турецького конфлікту, прем'єр-міністр Канади відмовився від конскрипції, посилаючись на нестабільність у парламенті (його уряд і справді значно залежав від підтримки франкоканадських депутатів та представників фермерської партії прогресистів), а також на загрозу єдності країни через невдоволення в Квебеку. 1923 року Канада уклала свій перший міжнародний договір без консультацій з Лондоном – договір із США про рибальство у Тихому океані [1, с. 41 – 42].

На Імперській конференції країн Великої Британії, що відбувалась у Лондоні в жовтні – листопаді 1926 року, голос Канади став вирішальним при ухваленні „Доповіді Бальфура”. Цей документ проголошував домініони суверенними державами у складі імперії, скасовував обов'язкову чинність загальноімперських законів без їх затвердження парламентом домініону, надавав домініонам право на самостійне визначення своєї зовнішньої і внутрішньої політики. Верховний суд домініону став вищою судовою інстанцією на своїй території (окрім конституційних питань). Таємна рада (вищий судовий орган Британської

імперії) залишила за собою лише право дорадчого голосу в питаннях, які не можуть розв'язати владні органи самоврядної колонії, а також статус найвищої апеляційної інстанції. Було скасовано обов'язковий розгляд нею законопроектів домініонів. Генерал-губернатор втратив статус представника британського уряду – він став тільки одним із символів єдності країн Британської імперії під спільною короною [6, с. 266].

Пізніше, 11 грудня 1931 року, положення „Доповіді Бальфура” були офіційно закріплені Вестмінстерським статутом, який передбачав лиш одне суттєве обмеження: зміни до конституційних актів домініону мали погоджуватися з Британським парламентом [9, с. 268].

Здобуття Канадою незалежності у зовнішньополітичній сфері дозволило їй оптимізувати співпрацю з США. На початку 1927 року уряд знизив мито на ввезення північноамериканського промислового обладнання та автомобілів з 35 до 20 % від ціни товару [2, с. 149]. Уряд США, зі свого боку, знизив мито на ввезення канадського металу, азбесту, паперу, лісу, сільгосппродукції до такого ж рівня. Частка імпорту американських товарів до Канади 1929 року становила 69 % від загального рівня імпорту до цієї країни, в той час як частка Великої Британії становила тоді 15 % [1, с. 24]. Обсяг американських капіталовкладень в канадську економіку зріс з 2593 мільйонів доларів у 1922 році до 4660 мільйонів у 1929 році. Щодо Великої Британії, то ці показники (в доларах США) становили 1922 року 2463 мільйони та 1929 року – 2776 мільйонів [4, с. 299].

Завдяки співпраці країн-сусідів розпочалася міграція американських безробітних і фермерів, що селилися, відповідно, у нових промислових районах та молоосвоєних преріях півдня Канади. З 1918 по 1929 рік трудова еміграція з США до Канади становила близько 1,2 мільйона чоловік. Прихід нових працівників і введення нових потужностей призвели до зростання ВВП Канади, а відтак і зростання обсягу зовнішньої торгівлі від 1048 мільйонів доларів США 1918 року до 2549 мільйонів 1929 року. Причому 2/3 канадського експорту були зорієнтовані саме на США [1, с. 13].

Період від закінчення Першої світової війни до початку „Великої депресії” 1929 – 1933 років позначився в Канаді поглинанням філій британських компаній дочірніми підприємствами компаній США. З 1923 по 1929 рік відбулося 120 злиттів, що охопили 550 фірм [5, с. 153]. Ці компанії підтримували Ліберальну партію, політика урядів якої сприяла посиленню позицій американського бізнесу в канадській економіці. З іншого боку, така співпраця відповідала й інтересам канадського населення. З'явилося багато нових робочих місць, модернізувалася промисловість. Міжнародна спільнота почала сприймати Канаду як суверенну державу.

Так було аж до початку світової економічної кризи 1929 – 1933 років.

Залежність Канади від зовнішніх ринків невідворотно вела до внутрішньої кризи. Адже її зовнішня торгівля була орієнтована передусім на ринки США, і запровадження Штатами протекціоністського тарифу Хаулі – Смута 1930 року, який передбачав встановлення мита у розмірі від 30 до 40 % від ціни на 890 видів товарів, призвело до різкого зниження зовнішньоторговельного обігу Канади: 1932 року він становив 58,1 % від рівня 1929 року [4, с. 307].

Ця ситуація спричинила падіння популярності проамериканської політики уряду лібералів та перемогу консерваторів на федеральних виборах у липні 1930 року. 7 серпня того ж року лідер Консервативної партії Р. Беннет став прем'єр-міністром. Консерватори наполягали на введенні Канадою високих митних бар'єрів щодо США та переорієнтації зовнішньої торгівлі на Лондон – падіння рівня виробництва у Великій Британії було меншим, ніж у США. 1932 року рівень виробництва у Великій Британії становив 70 % від рівня 1929 року, тоді як у Сполучених Штатах він становив 47,1 % [4, с. 312]. Лондону було не вигідно підвищувати митні бар'єри: його економіка значно залежала від імпорту.

У перші роки правління консервативного уряду розгорілася американсько-канадська торговельна війна. Наприкінці 1930 року Канада підвищила митні тарифи на ввезення товарів з небританських країн з 22 до 35 % від їх вартості та полегшила умови співпраці з Лондоном.

На Імперській конференції (22 липня – 20 серпня 1932 року) в Оттаві було досягнуто згоди про додаткові преференції на ввезення до Англії канадської сільгосппродукції та ввезення до Канади англійського вугілля. Внутрішньоімперські митні тарифи було знижено з 13,1 % до 11,9 % [4, с. 330]. Якщо 1931 року 27,4 % канадського експорту було орієнтовано на британський ринок, то 1935, до введення в дію нової торговельної угоди між США й Канадою, рівень його зріс до 41,5 %. На початку 1932 року обсяг зовнішньої торгівлі Канади вдалося відновити до 60,3 % від рівня 1929 року [4, с. 307].

Такі незначні успіхи не відповідали обіцянкам консерваторів протягом року відновити „просперіті” 1920-х. Зростання ВВП та обсягу торгівлі було низьким. Зростало безробіття (1935 року за офіційними даними воно становило 618 тисяч чоловік порівняно з 423 тисячами чоловік 1929 року). Стався й вплив американського капіталу: якщо 1930 року американський бізнес мав у Канаді 36 % дочірніх підприємств, то протягом 1930 – 1934 років їх частка впала до 26 %.

Уряд консерваторів не йшов, зокрема, назустріч вимогам робітників трудових таборів, запроваджених для молодих одиноких безробітних, щодо підвищення заробітної платні та поліпшення умов праці. У 1930 – 1934 роках лише 1/8 вимог страйкарів було вирішено за сприяння міністерства праці. Робітничі страйки придушувала поліція. 11 серпня 1931 року було заборонено Комуністичну партію Канади.

Складна ситуація призвела до посилення франкоканадського сепаратизму. 1935 року в Квебеку створюється партія „Національний союз”, яка проголосила метою своєї діяльності визнання французької мови єдиною офіційною в провінції, витіснення з провінції іноземного капіталу та повернення до традиційного сільського укладу життя [2, с. 246]. Цю партію підтримали прихильники ідеї історика абата Л. Груля, який пропагував відокремлення Квебеку від Канади та створення на його території незалежної держави Лоренція.

З початком економічного пошвавлення в США (1933 рік) уряд Канади відновив співпрацю з південним сусідом на „докризових” умовах, про що свідчать переговори між Ф. Рузвельтом і Р. Беннетом у 1933 – 1934 роках. В листопаді 1934 року президент США та прем’єр-міністр Канади досягли згоди щодо відновлення протягом року того стану американо-канадської торгівлі, який існував до 1929 року. Однак у зв’язку з поразкою консерваторів на виборах до федерального парламенту Канади це починання здійснити не вдалося.

На той час єдиною альтернативою Р. Беннетові був лідер Ліберальної партії М. Кінг. Саме він 23 жовтня 1935 року втретє очолив канадський уряд. М. Кінг в умовах економічного спаду та етнонаціональної нестабільності виявився лідером, який, завдяки своєму автритетові, здобутому в попередні роки, спромігся згуртувати націю та провести необхідні перетворення. Він мав чималий досвід успішної роботи в царині відносин робітників і підприємців, користувався повагою як в англійській, так і у французькій Канаді. Мав тісні зв’язки з капіталом США (п’ять років працював у фонді Рокфеллера), що полегшувало американо-канадський діалог.

Наприкінці 1930-х років в основу зовнішньополітичної концепції Канади було покладено такі принципи:

- ізоляціонізм щодо Європи: відмова від участі у будь-яких воєнних акціях європейських країн, анулювання міжнародних угод, пов’язаних з діяльністю Ліги Націй, обмеження стосунків зі Старим континентом тільки взаємовигідною економічною співпрацею;
- зближення з США у сферах торгівлі та оборони з одночасним збереженням статусу провідного домініону Британської імперії та усіх пов’язаних з таким статусом економічних і політичних вигод;
- введення до системи взаємовідносин Велика Британія – домініони нового актора – США, що мали слугувати противагою Лондону.

„Американський поворот” був вигідний багатьом сегментам канадського суспільства. Представники великого бізнесу вбачали в ньому шлях до відновлення американських ринків збуту, а також налагодження співпраці з країнами Латинської Америки, а прихильники ізоляціонізму, франкоканадські сепаратисти, уряд Квебеку – можливість звільнитися від „принципу автоматизму”, який передбачав беззаперечний вступ

домініону у війну на боці Великої Британії.

Американські підприємці й урядові кола вбачали в Канаді не лише „чорний хід” для своєї продукції на британські ринки, а й власного агента на британських Імперських конференціях, здатного вплинути на політику Лондона в цілому (як це трапилося під час Імперської конференції у травні – червні 1937 року, коли прем’єр-міністр Канади висунув ідею розпуску Ліги Націй, в якій домінували Велика Британія та Франція, і створення нової міжнародної організації під егідою США [3, с. 26]). Довгостроковими проектами того часу, які пов’язували американський та канадський бізнес, були спорудження трансканадської магістралі, що забезпечувало США суходільний шлях до Аляски, а також організація судноплавства рікою Святого Лаврентія, що з’єднує Великі озера з Атлантичним океаном.

Політичне керівництво Великої Британії було змушене змиритися із зближенням США й Канади з таких причин:

- Лондону необхідна була політична та економічна підтримка США як на випадок війни в Європі, так і щодо політики „умиротворення”, яку проводив англійський кабінет. Канадському урядові відводилася роль посередника в американо-британських стосунках.

- „Принцип автоматизму” щодо Канади перестав відігравати для Лондона вирішальну роль, адже конскрипція могла спричинити лише загострення сепаратизму в Квебеку, а економічна підтримка єдиної, захищеної завдяки США Канади з її неушкодженою війною промисловістю відіграла б значно важливішу роль, ніж нечисленні канадські збройні сили.

Відтак наприкінці 1930-х років розпочалося формування англо-американо-канадського політичного союзу, відомого як „північноатлантичний трикутник”. Саме він став основою Північноатлантичного альянсу, створеного у квітні 1949 року.

На відміну від 1920-х років, американо-канадська співпраця у 1935 – 1939 роках позначилась зростанням обсягу канадського експорту до США, необхідного для їх військової промисловості. 15 листопада 1935 року у Вашингтоні було підписано торговельну угоду (набула чинності 1 січня 1936 року), завдяки чому індекс ділової активності в Канаді на початку 1937 року зріс на 8 % від рівня 1936 року, обсяг обробної промисловості – на 8,5 %, виробництво засобів виробництва – на 13 %. Рівень зовнішньої торгівлі Канади 1937 року досяг рівня 1929 року, а рівень роздрібною торгівлі перевищив докризовий на 7,7 %.

Спрощені умови обігу капіталів обумовили поліпшення взаємного інвестування та злиття капіталів. Обсяг канадських інвестицій до економіки США у 1935 – 1939 роках становив 913 мільйонів канадських доларів (до Великої Британії – 102 мільйони, до країн Британської імперії – 76 мільйонів). Об’єднаний американський і канадський капітал проникав на латиноамериканські ринки: у 1935 – 1939 роках обсяг канадських

інвестицій до країн Південної Америки становив 299 мільйонів канадських доларів [4, с. 337].

Для подолання безробіття федеральний уряд Канади знизив податок для американських концесій, що розробляли родовища металів, а підприємці, що використовували місцеву робочу силу, звільнялися від податків. 1937 року офіційна кількість безробітних у домініоні знизилася до 406 тисяч чоловік (1935 року було 618 тисяч) [2, с. 278].

Проте тісній американо-канадській економічній інтеграції перешкоджала надзвичайно висока чутливість канадської економіки до внутрішніх процесів в економіці США, що й далось взнаки під час кризи 1937 – 1938 років. 1938 року загальний рівень виробництва в Канаді зменшився на 20 % від рівня 1937 року. Тому уряд Канади прагнув зберігати й старі зв'язки з Великою Британією, економіка якої в той період виявилася стійкішою за американську.

До 1937 року продовжували діяти Оттавські торговельні угоди між країнами Британської імперії, що створювало вигідні для Канади умови для збуту сільськогосподарської продукції. У 1935 – 1939 роках Канада експортувала її в середньому на 307 мільйонів канадських доларів на рік, причому 62 % постачалося на британські ринки і лише 21 % – до США. До того ж британські торговельно-промислові магнати володіли в Канаді 121 корпорацією з капіталом 185,5 мільйона канадських доларів та канадськими цінними паперами вартістю 2,7 мільярда доларів [3, с. 18 – 19]. З цих причин уряд прагнув зберегти внутрішньоімперські преференції поруч з преференціями у світовій торгівлі, перш за все у торгівлі з США.

Спільність економічних інтересів США й Канади, а також економічна залежність Канади від Британії та США, призвели до того, що у зовнішній політиці канадське керівництво йшло в кільватері цих країн. Уряд Канади, разом з урядом США, підтримував ідею „умиротворення” нацистського рейху та просування його кордонів на Схід. Адже у випадку військового конфлікту між гітлерівською Німеччиною й СРСР нейтральні США й Канада отримали б величезний ринок збуту для продукції військової промисловості. В офіційному листі до британського прем'єр-міністра Н. Чемберлена стосовно укладення Мюнхенської угоди з Німеччиною та Італією прем'єр-міністр Канади висловив своє „...захоплення з нагоди тієї послуги, яку Ви (Чемберлен – О. Є.) зробили для людства...” [7, с. 307 – 308]. Прагнучи відмежуватися від європейських проблем і пов'язаних з ними зобов'язань, уряд 2 грудня 1935 року офіційно заявив, що не запровадить санкцій проти Італії після анексії нею Ефіопії [8, с. 307].

Не менш важливим аспектом американо-канадських відносин 1935 – 1939 років, ніж економічна співпраця, була проблема спільної оборони. У жовтні 1935 року особовий склад канадських збройних сил нараховував лише 675 офіцерів та 5299 солдатів. На той час країна не мала жодного військового літака, а її військовий флот складався з двох есмінців та одного

мінного тральщика. Хоча 1936 року Канада закупила у Великої Британії 2 есмінці та 4 тральщики, однак країні з шестимільярдним федеральним бюджетом і численними економічними й соціальними проблемами було не під силу повністю забезпечити оборону своєї чималої території та обох берегових ліній. США були зацікавлені у зміцненні не лише свого кордону з Канадою, а й у захисті території усєї цієї країни: у випадку окупації Канади іноземними військами існувала загроза ізоляції Аляски від основної території Сполучених Штатів.

18 серпня 1938 року в промові в Кінгстоні (провінція Онтаріо, Канада) Президент США Ф. Рузвельт заявив, що його країна не залишиться нейтральною у випадку будь-якого нападу на Канаду. М. Кінг зі свого боку запевнив американців, що в разі війни США з Японією Канада забезпечить транзит американської продукції до Аляски через свою територію [4, с. 335]. Протягом 1935 – 1939 років дебатовалося питання про будівництво трансканадської магістралі до Аляски. 31 травня 1938 року Конгрес США затвердив склад комітету, який мав відповідати за реалізацію цього проекту. 10 червня 1939 року США й Канада зняли заборону на мілітаризацію Великих озер, запроваджену ще 1817 року [3, с. 21].

Таким чином, наприкінці 1930-х років склався американо-канадський військово-політичний союз. Офіційно його було закріплено Огденсберзькою угодою 1940 року.

В економічній сфері американо-канадська інтеграція принесла Канаді такі вигоди, як значне зростання гірничої, енергетичної, гумової промисловості, підвищення загального індексу ділової активності, обсягу зовнішньої торгівлі, зниження рівня безробіття.

Однак така співпраця призвела й до певних втрат: нерівномірного розвитку окремих галузей канадської промисловості, поступового перетворення Канади на „молодшого” партнера США, з інтересами якого можна й не рахуватися. Саме для зменшення політичної залежності Канади від південного сусіда уряд М. Кінга прагнув зберегти вигідні економічні зв'язки з Британією. Водночас його зовнішньополітичний курс у 1935 – 1939 роках був спрямований на ізоляцію країни від політичних проблем Європи.

Американський поворот у зовнішній політиці Канади у 1920-х – 1930-х роках був невідворотним, оскільки на тоді Велика Британія не могла повністю забезпечити необхідними матеріалами канадську промисловість і стати самодостатнім ринком збуту канадських товарів. Внаслідок конскрипції у часи Першої світової війни британський уряд втратив довіру франкоканадського населення, що призвело до посилення сепаратизму в Квебеку. Стагнація британської економіки, великий державний борг імперії (передусім перед США), численні втрати внаслідок війни призвели до послаблення економічного й політичного контролю метрополії над домініонами. Водночас США, завдяки своїй позиції в роки Першої світової

війни, набули рис наддержави, спроможної оживити економіку північного сусіда і забезпечити оборону його території. Спільні інтереси як урядів, так і підприємницьких кіл США й Канади щодо довгострокових бізнес-проектів та спільної оборони Північноамериканського континенту сприяли отриманню Канадою суверенітету, підвищенню ефективності її економічної і політичної співпраці з США.

Пробританська зовнішня політика консервативного уряду в 1930 – 1933 роках була зумовлена тимчасовими обставинами, а отже є винятком на тлі загальної політичної тенденції.

Література:

1. Зимулина Л. А. Доминионы и неокOLONиалистская политика Англии – Владимир: ВГПИ им. Лебедева – Полянского, 1990 – 97 с.
2. Канада 1918 – 1945. Исторический очерк – Москва: Госполитиздат, 1976 – 504 с.
3. Мартыненко Б. А. Канада во Второй мировой войне: формирование Североатлантического треугольника – К.: Наук. Думка, 1986 – 136 с.
4. Милейковский А. Г. Канада и англо-американские противоречия – Москва: Госполитиздат, 1958 – 504 с.
5. Сороко-Цюпа О. С. История Канады – Москва: Высш. Школа, 1985 – 304 с.
6. The Balfour Report // Canadian history in documents, 1763 – 1966 – Toronto: The Ryerson Press – 397 p. – P. 266 – 267.
7. King W. L. M. Letter to Neville Chamberlain // Canadian history in documents 1763 – 1966 – P. 307 – 308.
8. Lapointe E. On the sanctions against Italy // Canadian history in documents, 1763 – 1966 – P. 306 – 307.
9. The Statute of Westminster (11. 12. 1931) // Canadian history in documents, 1763 – 1966 – P. 267 – 270.